

The Social Class Changes in Isfahan Province from the Fall of Sasanian to Rise of Abbasids

Bahman Yazdanparast*

Arezou Rasouli**

Abstract

The Isfahan province with all other central areas in Iran plateau conquered by Arab Muslims in first decades of 1th Hijri century. This conquest brought significant social changes. The main question of this article is what changes affected on social classes in Isfahan from fall of Sasanian to the rise of Abbasids? This survey has studied on the subject with descriptive - analytical approach leaning on historical library resources and concluded that because of deep effects of conquest and aftermaths, all social classes involved changes, Some classical changes were fundamental. Some of Classes such as farmers almost remained with previous functions. Some of them such as military class totally faded after Sassanian fall and the remainders mixed in Arab legions. Some of them such as religious writers and clerics appeared as required of new Arab rules after their immigrations with new religion and reign or branched from the core of Zoroastrian clerics. Most of Muslim writers and clerics remained from Zoroastrian clerics and ancient families.

Keywords: Isfahan, Conquests, Social Classes, Sasanian, Muslim Arabs.

* Ph.D. Candidate of history of Iran after Islam, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran,
b_yazdanparast@sbu.ac.ir

** Assistant Professor of Ancient Iran, Department of History, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), a_rasouli@sbu.ac.ir

Date received: 18/04/2025, Date of acceptance: 03/11/2025

Introduction

The capture of the province of Isfahan by the Arabs laid the groundwork for the start of shifts in social classes. The main research question is: during the period from the fall of the Sassanian Empire to the emergence of the Abbasid Caliphate, what changes did the social classes of the inhabitants of the Isfahan province undergo? The impact of social classes on the conquests is a central hypothesis of the research. The aim of the study is to identify the changes produced in the social classes of the Isfahan province in relation to the aforementioned two periods. The research method initially involves consulting ancient period sources and religious texts, such as the *Vandidad*, from the perspective of analyzing the social stratification of ancient life; subsequently, Islamic sources ranging from local chronicles and general historiography to later research and archaeological findings are consulted. By “class,” I mean the social categorization within the Zoroastrian-Sassanian tradition and the changes imposed upon it in the Islamic period.

Materials and Methods

For researching ancient historical periods, using historical sources such as ancient writings, archaeological remains, and historical artifacts is very essential. Unfortunately, during the Islamic conquests in the Iranian land, significant archaeological evidence has not been obtained. In the late Sassanian period, this is also the case. To reach conclusions in these matters, the researcher is forced to use sources from later periods. Remnants from later centuries written by Muslim authors, which of course do not reveal the whole truth. Ancient documents and later research can also help in some cases. Therefore, in this research the study will rely on library sources. The researcher, using books such as *Tarikh al-Tabari* and the narratives found in other historical and Islamic geographic books, will reach research results through a descriptive-analytical method.

Discussion & Results

Research plan for these historical periods does not yield precise results. The first problem at the start of a research project is to establish a precise framework for understanding the social classes living in Iran during the period of the Sassanian downfall and the Arab conquests. For convenience, the social classes mentioned in Zoroastrian sources are taken as the foundation of the work.

The Isfahan region is located in the center of Iran, beside the Zayanderoud river. Farmers were the main inhabitants of the region. The agricultural condition of the region before and after the Arab invasions is examined. Regarding the military class, the situation is different. This social class held a special position with the Sassanian government, but after the Arab conquests its status changed. Zoroastrian clergy alongside the large families were also residents whose status was affected by the Arab conquests.

Conclusion

The peasant class during this period underwent the least changes from the Muslim conquests. For Arabs, collecting taxes from their people was important for revenue. As noted above, the people of Isfahan soon entered into peace treaties with the Arabs to minimize losses from military conflicts..

Regarding the Sassanian-era nobility, in the early centuries there are brief reports about the *أهل البيوتات* families or elites) mainly related to the province of Fars. If we suppose a direct connection between the Khurrami rebellion in Isfahan, the existence of the Mazdakites since the time of Khosrow I, and the headquarters of the Vāsopouhrans in this region, then these noble lineages and grandees were, on the one hand, respected by the indigenous population and, on the other hand, continued their political activities. Consequently, they did not undergo substantial changes, like the peasants.

As for the military class, although in the first century there are references to swordsmen in the army of the caliphs or their opponents in sources, overall they transformed in character, fighting as *mawālī*. This class experienced the most change during the conquests.

The Zoroastrian priestly class continued its activities up to the early Abbasid period. The existence of numerous fire temples in the Isfahan region is evidence of this. The existence of the Hastijān document also indicates the Islamization of the region's people during the Umayyad and Rashidun caliphs. However, in most Islamic sources, because they were written at least two centuries after the conquests, Muslim hadithists and theologians played a more prominent role in religious affairs of the people. It is possible that sons of the old mobed became Muslims in the new priestly role. Hadithists and Muslim theologians entered this class in the period after the Abbasid establishment, which is beyond the scope of this study. Therefore, the

Zoroastrian priesthood continued strongly from the fall of the Sassanians until the rise of the Abbasids.

The mercantile class, artisans, and other urban occupations like farmers continued with the same or better functioning in life. This improvement was due to the alignment of Islam with the activities of the aforementioned classes on one hand and the abolition of political borders and expansion of the Caliphate on the other, which helped broaden commercial and economic exchanges.

Bibliography

- Āsefi, Nimā and Mahshid Mirfakhrāei(2023), «The Archive of Pahlavi Documents in Hastijān», Journal of Persian Languages and Iranian Speeches, No 16, pp 143-163[in persian]
- Avestā(Visparad, Khorde Avestā, Vandidād)(2015), Reports from Ebrāhim Pourdāvoud and James Darmesteter, Edited By Farid Morādi, Tehran: Negāh Press Institute. [in persian]
- Barbaro, Josapa and Others(1998), Travelogues of Venetians in Iran, Translated by Manouchehr Amiri, Tehran: The Stock Company of Kharazmi Publications [in persian]
- Bartold, Vassily(1929), Historical Geography of Iran, Translated by Hamzeh Sardādvār, Tehran: The Print House of Tehran Union. [in persian]
- Bouthol, Gaston(1989), Sociology of War, Translated By Houshang Farkhojaste, Tehran: The Company of scientific and Cultural Publications. [in persian]
- Boyce, Mary(2005), Zoroasterian Religion, Translated By fereydoun Vahman, Tehran, Jāmi. [in persian]
- Christensen, Arthur Emmanuel(1925), The Situation of Nation and Government and The Court in Sassanian Empire, Translated By Mojtabā Minavi, Tehran, Ma'aref Commision Publication. [in persian]
- Christensen, Arthur Emmanuel(1989), Iran in Sassanian Era, Translated By Rashid Yāsemi, Tehran, The World of Book Publication. [in persian]
- Choksy, Jamsheed.k(2014), Conflict and Cooperation, Translated By Nāder Mirsaeidi, Tehran, Ghoghnoos.[in persian]
- Dannett, Daniel(1975), Conversion and the Poll Tax in Early Islam, Translated by Mohammad Ali Movahhed, Tehran: Khārazmi Publications. [in persian]
- Daryae, Touraj(2004), The Fall of Sassanian, Foreign Conquerors, Domestic Resistance and The Picture of Apocalypse, Translated By Mansoureh Ettehādieh and Farahnāz Amirkhāni Hoseinaklou, Edited By Rouzbeh Zarrinkoib, Tehran: Iran History Publication. [in persian]
- Daryae, Touraj(2009), Shahrestānhaye Irānshahr, Translated By Shahrām Jaliliān, Tehran, Tous. [in persian]
- Daryae, Touraj(2014), «Administrative Organizations in Ancient Iran», Comprehensive History of Iran, Under Supervision of Kāzem Mousavi Bojnourdi, Vol3, Tehran: Center of Great Islamic Encyclopedia. [in persian]

339 Abstract

- Dinevari, Abou Hanifah Ahmad ibn Davoud(1985), Akhbar al Tival, Translated By Mahmoud Mahdavi Dāmghāni, Tehran, Ney Publication. [in persian]
- Estakhri, Abu Ishaq Ibrāhim(1961), Masalik va Mamalik, Translated By Iraj Afshār, Tehran: The Agency of Book Translating and Publishing. [in persian]
- Gāt'hā (2005), Two Reports from Ebrāhim Pourdāvoud,Tehran: Agah Publication. [in persian]
- Homavi, Yāghout(2001), Mu'ajam Al Buldan, Translated By Alinaghi Monzavi, Vol1, Tehran, Culrural Heritage Organization Press. [in persian]
- Homāyi Shirāzi, Jalāleddin(2016), The History of Isfahan, Events and Happenings and Rulers and Kings of Isfahan, Tehran: The Research Institute of Human Science and Cultural Studies. [in persian]
- Honarfar, Lotfollāh(1997), An Orientation to Historical City of Isfahan, Isfahan: Golha Publication. [in persian]
- Honarfar, Lotfollāh(1971), The Treasure of Isfahan Historical Monumants, Tehran: Zibā Press. [in persian]
- Ibni Houqal(1987), Safarname Ibni Houqal (Iran dar Souratol Ardh), Translated By Jafar Shoār, Tehran: Amirkabir. [in persian]
- Ibn Khordāzbeh, Ubaidullah ibn Abdullah(1992), Al masalik Val Mamalik, Translated by Saeid Khākreid, Tehran:The Institute of Studies and Publications of Nations Historical Heritage. [in persian]
- Ibni Rustah(1986), Al- A'alaqunnaḥisah, Translated By Hosein Qarechānlou, Tehran: Amirkabir. [in persian]
- Inostrantsev, Konstantin(2012), studies on Sasanian Iran, Translated by Kāzem Kāzem zāde, Tehran: The Company of scientific and Cultural Publications. [in persian]
- Isfahani, Abou Naim(1998), Zekre Akhbar-e Esfahan, Translated By Nourollāh Kasāei, Tehran: Soroush. [in persian]
- Isfahani, Hamza Ibn Al-Hasan(1988), Tārikh-e Payāmbaran va Shāhān, Translated By Jafar Shoār, Tehran, Amirkabir. [in persian]
- Jāberi Ansāri, Mirzā Hasan Khān(1942), The History of Isfahan and Ray And All the World,Tehran: Rouznāme Majalle Kherad. [in persian]
- Janābazi, Mirzā Beyg(1999), Rawzatussafaviyyah,Edited By Gholāmrezā Tabātabāei Majd,Tehran: The Foundation of Afshār Devotions. [in persian]
- Otakar, Klima(2007), The History of Mazdakian Movement, Translated by Jahāngir Fekri Ershād, Tehran: Tous Publications. [in persian]
- Kolesnikov, Ali(1977), Iran on the Treshold of Arab Invasion, Translated by Mohammad Rafigh Yahyāee, Tehran: Agah Publication. [in persian]
- Le Strange, Guy(1998), The Lands of the Eastern Caliphate, Translated by Mahmoud Erfān, Tehran: The Company of scientific and Cultural Publications. [in persian]

- Mafaroukhi, Fazl Ibn sa'adeh(2006), Mahāsin Isfahān, Translated By Husain IbnMuhammad Āvi, By Effort Abbās Eghbāl Āshtiāni, Esfahan: The Recreative- Cultural Organization of Municipality. [in persian]
- Maghdesi, Abu Abdullah Muhammad Ibn Ahmad(1982), Ahsan Al Taqasim fi Ma'arefa Al Aqālim, Translated By Ali Naghi Monzavi, Tehran: Kavian Publication. [in persian]
- Marquart, Joseph, Eranshahr According to Moisey Khorenatsi Geography, Translated by Maryam Mirahmadi, Tehran: Ettelā'āt Publications. [in persian]
- Masoudi, Ali ibn Husain(1986), Altanbih Val Isharsf, Translated by Abolghāsem Pāyandeh, Tehran: The Company of scientific and Cultural Publications. [in persian]
- Meskouye, Ahmad Ibn Ali(1997), Tajaribul Umam, Translated by Alinaghi Monzavi, vol1, Tehran: tous. [in persian]
- Mohammadi Malāyeri, Mohammad(1996), The History and Culture of Iran in Transition Period from Sassanian to Islamic Era, Vol2, Tehran, Tous Publication. [in persian]
- Nafisi, Saeid(2008), The History of Sasanian Iran Civilization, Tehran: The Pāreseh Company of Studies and Publications. [in persian]
- Naser Khosro, Naser Khosro Travelgue, By Effort Mohammad Dabir Siāghi, Tehran, Sepehr. [in persian]
- Pigolevskaya, Nina Viktorovna(1993), Iranian Cities in Partian and Sassanian Era, Translated By Enayatollāh Rezā, Tehran, The Company of scientific and Cultural Publications. [in persian]
- Pirmiā, Hasan(2012), The History of Ancient Iran, Vol2, Tehran: ĀgāhPirmiā, Mohammad Karim and Keramatollāh Afsar(1971), Road and Carvanserai, Tehran:The National Organization of Iranin Ancient Traditions. [in persian]
- Rāshed Mohassel, Mohammad Ali(2009), Dinkarde Haftom, Tehran, Research Institute of Human Science and Cultural Study. [in persian]
- Sa'adounian, Sirous(2000), An Introduction to Historical Demography of Iran in Qajar Era, Tehran: The Organization of Print and Publications of Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in persian]
- Spuler, Bertold(1998), Iran in Early Islamic Centuries, Translated by Maryam Mirahmadi, Tehran: The Company of scientific and Cultural Publications. [in persian]
- Tabari, Mohammad Ibn Jarir(2007), Tarikhe Tabari (Tarikh Rosol val Molouk), Translated By Abolghāsem Pāyandeh, Vols 4,5,11, Tehran: Asātir Publications. [in persian]
- Tafazzoli, Ahmad(1998), The History of Iranian Pre-Islamic Litterature, Tehran: Sokhan. [in persian]
- Tha'alabi, Abdolmalek(1389), Tārikhe Tha'alabi, Translated By Mohammad Fāzāeli, Tehran: Noghteh. [in persian]
- Tousi, Khāje Nezām al mulk(1965), Siasat nāmeḥ, Edited By Mohammad Ghazvini, Tehran, Zavvār Book Store.[in persian]
- Yaghoubi, Ahmad Ibn Abi Yaghoub(1377), Albuldān, Translated By Mohammad Ebrāhi Āyati, Tehran, Book Translation and Publication Agency. [in persian]
- Zarrinkoub, Abdolhosein(2004), The History of Iran after Isalm, Tehran: Amirkabir. [in persian]

تغییرات طبقات اجتماعی در ایالت اصفهان از سقوط ساسانیان تا ظهور عباسیان^۱

بهمن یزدان پرست*

آرزو رسولی**

چکیده

ایالت اصفهان همراه با دیگر نواحی مرکزی فلات ایران در دهه‌های نخست قرن یکم هجری به فتح عرب درآمد. این فتح همراه با تبعات و تغییرات اجتماعی چشم‌گیری بود. پرسش بنیادین پژوهش این است که طبقات اجتماعی ایالت اصفهان از دوره سقوط ساسانیان تا ظهور عباسیان چه تغییراتی به خود دیدند؟ این پژوهش با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی به بررسی موضوع پرداخته است و نتیجه می‌گیرد که بدلیل اثرات عمیق فتح و پیامدهای ناشی از آن، برخی طبقات اجتماعی دچار تغییرات ماهیتی بنیادین شدند. برخی از آنها مانند طبقه کشاورزان تقریباً با کارکرد قبلی به حیات خود ادامه دادند. برخی مانند طبقه نظامیان پس از فروپاشی ساسانیان از بین رفتند و باقیمانده آنها در لشکر اعراب مستحیل شدند. بعضی طبقات نیز مانند کاتبان و عالمان دینی همراه با مهاجرت عرب با دین جدید و سلطه ایشان، به اقتضای حکومت اعراب مسلمان بوجود آمده یا از دل روحانیت زردشتی منشعب گشتند. بسیاری از کاتبان و علمای مسلمان بازمانده‌های خاندان‌های کهن و روحانیون زردشتی بودند.

کلیدواژه‌ها: اصفهان، فتوحات، طبقات اجتماعی، ساسانیان، اعراب مسلمان.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، b_yazdanparast@sbu.ac.ir

** استادیار ایران باستان، گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
a_rasouli@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲

۱. مقدمه

جنگ‌های قدیم موجب تغییرات عظیم اجتماعی و بنا بقولی آفریننده تاریخ بودند (بوتول ۱۳۶۸: ۱). فتح ایالت اصفهان بدست عرب زمینه‌ساز آغاز روند تغییر در طبقات اجتماعی گردید. سوال اصلی پژوهش این است که در دوره سقوط ساسانیان تا ظهور خلافت عباسی، طبقات اجتماعی ساکن در ایالت اصفهان شاهد چه تغییراتی بودند؟

تأثیر طبقات اجتماعی از فتوحات فرضیه تحقیق است. هدف تحقیق یافتن تغییرات ایجادشده در طبقات اجتماعی ایالت اصفهان نسبت به دو دوره فوق‌الذکر است. روش تحقیق ابتدا رجوع به منابع دوره باستان و نوشته‌های دینی مانند وندیداد (تفضلی ۱۳۷۸: ۲۸۷) از منظر بررسی زیست طبقات اجتماعی کهن، سپس منابع اسلامی اعم از تواریخ محلی و کتب تاریخ نگاری عمومی، پژوهش‌های بعدی و یافته‌های باستان‌شناسی در دسترس است. مراد از طبقه، دسته‌بندی اجتماعی در سنت زردشتی- ساسانی و تغییر مرتب بر آن در دوره اسلامی است.

۲. پیشینه پژوهش

کتاب مافروخی، فضل ابن سعد (۱۳۸۵)، محاسن اصفهان، ترجمه حسین ابن محمد آوی، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری، اصل آن نگاشته شده در قرن پنجم ه.ق.، بیشتر نوشته‌ای ادبی در باب توصیف شهر اصفهان و آبادی‌های اطراف در قرون اولیه ه.ق. بوده است که مترجم کتاب برخی حوادث زمانه خود (قرن هشتم ه.ق.) را نیز به آن افزوده است. کتاب ذکر اخبار اصفهان اطلاعات درخوری در مورد ایالت اصفهان، چگونگی فتح و حوادث بعدی تا قرن پنجم ه.ق. دارد. متنی اطلاعات بسیار اندک بوده بیشتر حجم دو جلد کتاب در خصوص رجال و محدثان اصفهان دوره اسلامی است این مقاله از اصفهانی، ابونعیم (۱۳۷۵)، «ترجمه ذکر اخبار اصفهان»، فصلنامه زنده رود، ترجمه محمد مهریار، صص ۲۰۴-۱۶۳ استفاده نموده است. مترجم فقط بخش مربوط به تاریخ اصفهان را از کتاب فوق ترجمه کرده است. کتاب جابری انصاری، میرزا حسن خان (۱۳۲۱)، تاریخ اصفهان و ری و همه جهان، تهران: روزنامه مجله خرد نیز نوشته‌ای مفصل در مورد اصفهان و تاریخ آن بوده اما بخش قرون نخستین صرفاً انعکاس اخبار کتب فتوح است. جلال الدین همایی چند مجلد در این خصوص نوشته است. یکی از آثار او همایی شیرازی، جلال الدین، (۱۳۹۵)، تاریخ اصفهان، حوادث و وقایع و حکام و

تغییرات طبقات اجتماعی در ایالت ... (بهمن یزدان پرست و آرزو رسولی) ۳۴۳

سلاطین اصفهان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی است. در ارتباط با مقاله کنونی، بیشتر شناسایی اشخاص، حکام و عوامل خلفاء موضوع اصلی بوده است. حوادثی مانند خاموش کردن آتشکده ها (همان: ۴۳) نیز در کتاب آمده که باز هم از منظر اشخاص و مأمورین مرتبط با این کار بدان پرداخته شده است.

لطف الله هنر فر در کتب خود هنر فر، لطف الله (۱۳۷۶)، آشنایی با شهر تاریخی اصفهان، اصفهان: انتشارات گلها و هنر فر، لطف الله، (۱۳۵۰)، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، تهران: چاپخانه زیبا، راجع به اصفهان در دو قرن اول، بیشتر به روند تأسیس آثار تاریخی و بناهای آن پرداخته است. به دلیل ماهیت تبلیغی، آثار تاریخی اصفهان در دوره صفوی تا پایان قاجار بیشتر محور بحث بوده است.

۳. اهمیت ایالت اصفهان

اهتمام پیروز شاه ساسانی بر انتقال پایتخت به اصفهان، (ما فروخی ۱۳۸۵: ۳۹) حمله هپتال ها به آن در سال ۶۱۶ میلادی از مسیری دور از شمال شرقی ایران، (کولسینیکف ۱۳۵۶: ۲۰۲) همچنین واسپوهرگان که نام رسمی این ایالت در برخی دوره های شاهان ساسانی (بمعنی ولیعهدنشین) بوده را می توان از دلایل اهمیت ایالت دانست. (کریستن سن ۱۳۶۸: ۱۶۵، هنر فر ۱۳۵۰: ۴) در دوره اسلامی نیز یکی از شهرهای مهم و مورد علاقه دیلمیان و خلیفه عباسی بود. (Zychowicz 2022: 249) از بُعد جمعیت قابل توجه، بنا بر گزارش سفرنامه نویسان در قرن نهم ه.ق. و مقارن حمله خونین جهان شاه قراقویونلو حدود ۵۰ هزار نفر، (باربارو و دیگران ۱۳۷۷: ۸۹) از دلایل انتخاب اصفهان به پایتختی در دوره صفوی جمعیت زیاد (جنابذی ۱۳۷۸: ۷۱۴) و در اولین سرشماری های رسمی دوره قاجار، در کنار تهران (سعدونیان ۱۳۷۹: ۸۵) و مشهد (همان: ۱۶۲) جزء شهرهای پرجمعیت بود. اصفهان در سال ۱۲۸۷ ه.ق جمعیتی بالای ۷۰ هزار نفر داشته که از این حیث از جمعیت مشهد در هشت سال بعد یعنی سال ۱۲۹۵ ه.ق. با ۵۷ هزار نفر بیشتر بوده است. (همان: ۱۷۳)

هرچند اکثر جغرافی نویسان دوره اسلامی از شهر اصفهان، (ما فروخی ۱۳۸۵: ۲۸، یعقوبی ۱۳۵۶: ۵۰، مقدسی ۱۳۶۱: ۵۷۶، بارتولد ۱۳۰۸: ۲۲۵، لسترنج ۱۳۷۷: ۲۱۹، اشپولر ۱۳۷۷: ج ۱، ۲۰) نوشته اند، اما این تحقیق در مقیاسی بزرگتر ایالت اصفهان را از منظر تغییرات طبقات اجتماعی نظر به مؤلفه هایی نظیر کشاورزی، بازرگانی و راههای ارتباطی که در شهر و بیرون از آن کارکرد داشته مورد بررسی قرار می دهد. ایالت کوچکتر از کوست و

بزرگتر از رستاق بوده است. کوست در معنای جغرافیایی مانند خراسان بزرگترین تقسیم بندی سیاسی به معنی جهت یا سرزمین (پیگولوسکایا ۱۳۷۲: ۲۴۲) و کوره نیز متشکل از رستاق‌هایی بوده است (همان: ۲۴۰، برای آگاهی بیشتر بنگرید به: محمدی ملابری، محمد (۱۳۷۵)، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، جلد دوم، تهران: توس، ص ۲۰۷). واحد کوچکتر از رستاق قصبه بوده که هنگام فتوحات مسلمانان جی قصبه ایالت اصفهان بوده است (طبری ۱۳۸۶: ج ۵، ۱۹۶۵). مارکوارت ایالت اصفهان را شامل ۲۶ رستاق دانسته است. (مارکوارت ۱۳۷۳: ۶۵) اصطخری و مارکوارت هر دو اصفهان را ایالت و متعلق به منطقه جبال دانسته اند. (مارکوارت ۱۳۷۳: ۶۶ و اصطخری ۱۳۴۰: ۱۶۴) از دیگر سوی حاکم اصفهان استندار (طبری ۱۳۸۶: ج ۵، ۱۹۶۳، مارکوارت ۱۳۷۳: ۶۹) نامیده شده است. اصفهان در تمام طول مدت دوره تحقیق، به صورت استان یا همان کوره اهمیت سیاسی داشت و فراتر از آن نرفت (De Planhol 2012: 617). بنا به اطلاعاتی که از کتاب دریایی، تورج (۱۳۸۸)، شهرستان‌های ایران‌شهر، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس. به ما رسیده است، شهر اصفهان، جی نام داشته که اسکندر مقدونی آنرا ساخته بود. (همان: ۴۱) منطقه‌ای یهودی نشین که یزدگرد پسر شاپور همسر یهودی خود، شیشین دخت را به اصرار وی به آنجا آورد. (مارکوارت ۱۳۷۳: ۶۸) البته که بنا به نوشته جغرافی دانان مسلمان شهر اصفهان از دیرباز دو ناحیه منفک از هم بوده است. (ابن خردادبه ۱۳۷۱: ۴۹، اصطخری ۱۳۴۰: ۱۶۴، مقدسی ۱۳۶۱: ۵۷۹) این رسته اکثر اطلاعاتی که از شهر اصفهان نوشته متعلق به جی بوده است. این نشان می دهد که تا دوره او یعنی در قرن سوم جی بر یهودیه برتری داشته است. (ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۸۰) در ادامه و با تأکید جغرافی نویسان مسلمان در سده چهارم به بعد (مقدسی ۱۳۶۱: ۵۸۰، ابن حوقل ۱۳۶۶: ۱۰۶، اصطخری ۱۳۴۰: ۱۶۴)، بار تمدنی بیشتر به سمت یهودیه رفته، بدل به بدنه اصلی شهر اصفهان گشت. در این دوران جی در حومه شهر قرار گرفت.

۴. طبقات اجتماعی از دید سنت زردشتی و دستگاه حکومت ساسانی

به علت فقر منابع دست اول در مورد شیوه زندگی و طبقات اجتماعی در اواخر دوره ساسانی، بهتر است نگاهی اجمالی به متون زردشتی به جامانده از دوره ساسانی افکنده شود. در خصوص کشاورزی، کهن ترین نوشته‌های اوستا، گاهان به تقدس آب و گیاه و کشت دانه‌های غلات (راشد محصل ۱۳۸۸: ۱۹۹) و بدنبال آن ستودن کشاورز (پوردادود و

دارمستتر ۱۳۹۴: ۵۲۰، پورداوود ۱۳۸۴: ۱۲۹) اشاره شده است. چهار پیشه در دوره ساسانی عبارت بودند از: آسرونی، ارتشتاری، واستریوشی و هوتخشی (همان: ۲۰۱). کریستن سن چهار طبقه فوق الذکر را به شکلی دیگر بیان کرد: روحانیون (آسروان)، جنگیان (ارتیشتاران)، مستخدمین ادارات (دبیران)، توده ملت (روستائیان یا واستریوشان) و صنعتگران و شهریان (هتخشان). (کریستن سن ۱۳۶۸: ۱۴۹) محرز است که این طبقات خود به زیرطبقه یا اصنافی تقسیم می شدند. مثلاً دسته ای از قضات زیرطبقه روحانیون و دسته ای دیگر زیرطبقه دبیران بودند. (کریستن سن ۱۳۱۴: ۲۵) با امکان سنجی بررسی طبقات در هر دو دوره پیش و پس از فتوحات عرب، بعنوان مثال قَلت اطلاعات در مورد صنعتگران و شهریان، طبقات کشاورزان - نظامیان - بازرگانان - روحانیون - اشراف و بزرگان در این تحقیق بررسی شده اند.

۵. ایالت اصفهان مقارن فتوحات عرب

در آستانه نبرد جلولاء نیروهای امدادی از اصفهان و جبال برای ایرانیان می رسید. (دینوری ۱۳۶۴: ۱۶۲) اکثر مردم منطقه حاضر به عقد قرارداد با مسلمین شده بودند. (طبری ۱۳۸۶: ج ۵، ۱۹۶۴) اسلام دین شهری بود و در ایران شهرها نخستین مراکزی بودند که این دین را پذیرفتند (دریایی ۱۳۸۳: ۵۰). در بیرون از شهر و ایالت روند اسلام آوری کندتر بود. اسنادی از معاملات مردم بومی شاید متعلق به دوره پس از قتل یزدگرد بدست آمده که به بایگانی اسناد پهلوی هستیجان (آصفی و میرفخرایی ۱۴۰۲: ۱۶) معروف است. این اسناد متعلق به منطقه دلیجان در حدود یکصد و هشتاد کیلومتری شهر اصفهان کنونی، که اطلاعات باارزشی از فهم دوره تاریخی مهم سقوط ساسانیان احتمالاً در نیمه دوم قرن هفتم هجری ارائه داده است. در آن اطلاعاتی نظیر استفاده از تقویم یزدگردی و ماههای فارسی برای ذکر تاریخ، اسامی پهلوی مأمورین ادارات و حکام ایالت، اوزان و مقیاس ها که همگی به فارسی بوده ذکر شده و هیچ نشانه ای از حضور اعراب مسلمان از این ناحیه مخابره نگردیده است. (همان: ۱۴۹) ارزش اسناد در آن است که برخی نظریه ها در خصوص کُندی روند ورود اسلام به ایران را ثابت می کند. اوراقی کشف شده در دل غاری در مجاورت روستایی گمنام متعلق به مردمی عامی که زندگی روزمره بدون اثری از عرب و اسلام شاید چند دهه پس از ورود آن را نمایان ساخته است.

۶. مهاجرت اعراب به اصفهان

مردم بصره در چند دهکده نزدیک اصفهان ساکن شدند. (طبری ۱۳۸۶: ج ۵، ۱۹۸۹) در دوره فتوحات و دوره بلافاصله پس از آن، بین فاتحان و مردم محلی ارتباط و اختلاط کمی وجود داشت. این سیاست نه تنها بوسیله خلیفه حمایت می‌شد، بلکه روحانیون دین زردشتی نیز روابط و همکاری متقابل با مسلمین را ممنوع کرده بودند. (دریایی ۱۳۸۳: ۴۹) این ارتباط ضعیف در دو قرن اول باعث گردید طبقات اجتماعی در بسیاری زمینه‌ها تغییر چندانی به خود نیند. کماینکه در اسناد هستیجان که در بالا بدان اشاره شد موضوع فرآیند عدم اختلاط به چشم می‌خورد. پس باید منافع اعراب را که بیشتر در اطراف اردوگاه‌ها (امصار) تجمع کرده بودند، با مردم محلی که در داخل شهر و روستاهای اطرافش بودند از هم جدا نمود. (همان: ۷۹)

۷. طبقه کشاورزان و دهقانان

بنا به گفته اصطخری سپاهان پرنعمت‌تر از همه جبال بوده است. (اصطخری ۱۳۴۰: ۱۶۴) محبوبیت سیب اصفهان در نهروان (ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۸۴) همچنین زعفران (ابن حوقل ۱۳۶۶: ۱۰۶، اصطخری ۱۳۴۰: ۱۶۵) و عسل نیز معروف بوده است. (ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۸۵) با این اوصاف چنین بنظر می‌رسد که طبقه کشاورزان در دوره مورد بحث تغییری به خود ندید. جهت اثبات این مدعا میتوان دلایل ذیل را برشمرد:

۱. وجود شرایط اقلیمی و آب، باعث شده همواره به سبب نیاز طبیعی ساکنین به مایحتاج اولیه، کشاورزی همواره رونق و اعتبار خود را حفظ نماید. رونق کشاورزی اصفهان در قرون نخستین اسلامی اثبات این مدعا است.

۲. وجود طبقه کشاورز و نیاز به مالیات مأخوذه از ایشان، باعث ادامه فعالیت در دوره خلفاء اموی و عباسی گردید. زیرا اخذ خراج و جزیه رابطه مستقیم با عواید حاصل از زمین‌های کشاورزی خصوصاً قرن اول ه.ق. داشت. (دنت ۱۳۵۴: ۳۱)

دهقانان نیز طبقه ای ارجمند در اصفهان و دارای جایگاه و منزلت بودند. برخی معتقدند که در دوره قباد و پسرش خسرو انوشیروان، دهقانان به ستون اصلی اعمال قدرت شاهنشاهی ساسانی بدل گشتند. (دریایی ۱۳۹۳: ۵۳۰) مقارن حمله اعراب این قشر به حدی مهم گردید که یزدگرد پس از شکست در نهاوند، به اصفهان رفت و در آنجا از دهقانی به

تغییرات طبقات اجتماعی در ایالت ... (بهمن یزدان پرست و آرزو رسولی) ۳۴۷

مطیار کمک خواست. (طبری ۱۳۸۶: ج ۵، ۲۱۴۷) پس از فتوحات نیز این طبقه ارج و منزلت خویش را حفظ نمود. بطوریکه یعقوبی در کتاب خود آورده است. "بیشتر اهالی اصفهان از عجم و اشراف دهقانان اند." (یعقوبی ۱۳۵۶: ۵۰) با استناد به تاریخ کتابت این منبع یعنی قرن سوم ه.ق. و گذشت حدود دو قرن از فتح ایالت، این طبقه نیز در دوره مورد بحث کمترین آسیب را از فتوحات عرب به خود دید. اساساً در منابع تاریخی بیشترین تعامل اعراب فاتح با دهقانان بوده است. (طبری ۱۳۸۶: ج ۴، ۱۴۸۹، بلاذری ۱۳۴۶: ۷۰) دلیل آن نیز واضحاً احتیاج اعراب به حضور این قشر و حلقه واصل بین عامه مردم و فاتحان بود.

۸. طبقه نظامیان

طبقه نظامیان در دوره ساسانی جایگاه مهمی داشته است و افراد ذیل این طبقه از امتیازات بزرگی استفاده می کردند. متن شکند گمانیک وزار در مورد چهار طبقه نظامیان در دوره ساسانی نوشته شده است. (Tafazzoli 2000: 2) منطقه اصفهان از دیرباز در میان طبقه نظامیان و ارتشیان جایگاه رفیعی داشته است. واژه متعارف نظامیان در دوره ساسانی سپاه بوده است. (ibid: 4) بسیاری بر این باورند که اصفهان معرب شده سپاهان، که خود برگرفته از (Aspādānā) به معنی محل گردآمدن و جایگاه سپاهیان بوده است. "اسفاهان به معنی لشکر و لشکرخدای بوده است" (مافروخی ۱۳۸۵: ۱۰۸). حتی در سال ۳۵۰ ه.ق. بنایی قدیمی در جی تخریب شد و خانه‌ای حاوی بیش از ۵۰ بار کتاب پیدا شد. متونی به خط یونانی که معلوم شد حقوق سپاهیان در دوره اشکانی بوده است. (اصفهان ۱۳۶۷: ۱۸۲) این خبر سابقه نظامی گری در اصفهان را تا دوره اشکانی عقب می برد.

احتمالاً بدلیل موقعیت جغرافیایی ایالت اصفهان و نزدیکی به دو سرحد مهم که همواره کانون درگیری‌ها در ایران دوره باستان بوده اند (تهاجم از شمال شرقی توسط اقوام صحراگرد و برخورد مداوم با امپراتوری روم در غرب فلات ایران) این منطقه یکی از مراکز اصلی استقرار نظامیان در دوره شاهنشاهی ساسانی بوده است. یکی از دلایل عمده اهمیت اصفهان در نزد هرمان هنگامی که عمر نظر او را در مورد اولویت حمله جویا شد شاید بدین خاطر باشد. (طبری ۱۳۸۶: ج ۵، ۱۹۶۶) البته تواریخ محلی نیز هرچند با اغراق - در این مورد نوشته اند. "اهل اصفهان همواره شغل سپاه سالاری و مرزبانی و پهلوانی و غیر آن داشته اند" (مافروخی ۱۳۸۵: ۱۱۷) و پرچمدار درفش کاویان بودند. (حموی ۱۳۸۰: ۲۵۸) ظاهراً در دوره خسرو یکم این منطقه از لحاظ نظامی جایگاه والاتری پیدا نمود، چنانکه وی

لشکر اصفهان را بر تمام لشکرهای دیگر برتری داد (مافروخی ۱۳۸۵: ۱۱۶). همزمان با نبردهای دوره فتوح، گزارشاتی در دست است که اسواران، بهترین سواره نظام ساسانی (ایناسترانتسیف ۱۳۹۱: ۴۱) یکی از طبقات ممتاز عصر ساسانی همدیف با آزادان (کریستن سن ۱۳۶۸: ۱۶۸) که مناصب مهم لشگری را در اختیار داشتند، ضمن صلح با اعراب بلافاصله موالی آنها گشته در کنارشان با ایرانیان می جنگیدند. این موالی در ادامه به قشری ضعیف که بایستی تحت الحمايه قبیله‌ای عرب درآیند تبدیل شد. (زرین کوب ۱۳۸۳: ۳۷۸) جند حمراء دسته ای از همین موالی بودند که در قیام مختار شرکت داشتند (چوکسی ۱۳۹۳: ۹۲، بلاذری ۱۳۴۶: ۸۴، مسکویه ۱۳۷۶: ج ۱، ۳۴۱، طبری ۱۳۸۶: ج ۵، ۱۹۵۵). از اواخر قرن اول به بعد در منابع ذکری مستقیم از طبقه نظامیان ایرانی و فعالیت ایشان در دست نیست. صرفاً نیروهایی با القابی نظیر محمره که بعنوان مثال در قیام ابومسلم (طبری ۱۳۸۶، ج ۱، ۴۶۳۱) در ردیف نیروهای پیاده شرکت داده شدند. یا کسانی مانند سنباد که احتمالاً فرمانده نظامی بوده در ادامه پیامبری خودخوانده که چند صباحی قیام نموده و مردم عادی را دور خود جمع نمودند. (همان: ۴۷۱۵) شاید نخستین سردار نظامی که پس از فتوحات از وی با تباری ایرانی و نفوذ در دستگاه خلافت سخن رفته طاهرابن حسین باشد. (همان: ۵۴۳۱) با این توصیف، طبقه نظامیان که جزء طبقات تأثیرگذار در نظام حکومتی ساسانیان بودند، پس از حمله اعراب و طی قرن اول و اواسط قرن دوم، بمرور از بین رفته به موالی عرب تبدیل گشتند.

۹. طبقه بازرگانان

همانگونه که در مقدمه بحث اشاره گردید، اصفهان به دلیل اهمیت جغرافیایی خویش در زمینه تجارت نیز در دوره‌های مختلف تاریخی پرونق بوده و تجار و بازرگانان کالاهای بسیاری را از مسیر این منطقه انتقال می دادند. در دوره هخامنشیان راه ری به پری تکان یکی از هفت مسیر اصلی تجارت بود است. (پیرنیا و افسر ۱۳۵۰: ۴۸) پری تکان همان فریدن امرزی و بطور کلی اطلاق به ایالت اصفهان بوده است (همان: ۶۵). در دوره هخامنشیان از تخت جمشید پنج راه به شوش، اصفهان، کرمان، بندر دیلمان و هرمز می رفت (پیرنیا ۱۳۹۱: ج ۲، ۱۲۳۰). اسکندر مقدونی در تعقیب داریوش سوم نیز از یکی از همین مسیرها و از پری تکان عبور کرد. (همان: ۱۱۷۹) در دوره ساسانیان نیز مسیر تجاری ری به اصفهان، سپس از اصفهان به یزد، کرمان و اصطخر با اهمیت بود. (پیرنیا و افسر ۱۳۵۰: ۸۸) دوره‌ای پرونق

که تجار با هند و چین در ارتباط بوده اند. (پیگولوسکایا ۱۳۷۲: ۳۵۶) در دوره آخرین پادشاه ساسانی، یزدگرد سوم، اصفهان یکی از کانون‌های مهم ضرب سکه بود و تا پایان حکومت وی بنامش سکه زدند. (دریایی ۱۳۸۳: ۷۳) در اوایل دوره اسلامی نیز اصفهان به عنوان مرکزی برای انشعاب راه‌های تجاری به شرق شناخته می‌شد. بطوریکه مسیر تجاری از اصفهان به کاشان، قم، ساوه و همدان وجود داشت. (اصطخری ۱۳۴۰: ۱۶۴) در دوره اسلامی بخش یهودیه رونق بیشتری داشت. (مقدسی ۱۳۶۱: ۵۷۹) آبادانی این منطقه در چشم سیاحانی مانند ناصر خسرو درخشان (ناصر خسرو ۱۳۳۵: ۱۲۴) و بارکده فارس و جبال و خوزستان و خراسان بوده است. (ابن حوقل ۱۳۶۶: ۱۰۶) نیز معادن متعددی داشته که به دلیل ناآشنایی معدن‌کاران با قانون جزیه، این حرفه رها گردید. (ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۸۴) یهودیان منطقه یهودیه نیز به کارهای مختلف از تجارت و صنعت (مقدسی ۱۳۶۱: ۳۸۸) تا کارهای کثیف حجامت، دباغی، رخت شویی، قصابی مشغول بودند (اصفهانی ۱۳۷۷: ۱۲۹). پارچه و فرش نیز بسیار معروف بوده (ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۸۱، ابن حوقل ۱۳۶۶: ۱۰۹) و صادر می‌شد (لسترنج ۱۳۷۷: ۲۲۰، اصطخری ۱۳۴۰: ۱۶۵). با عنایت به نبود اطلاعات دقیق از دو قرن اول ه.ق. ناچاراً آنچه از قرون سوم به بعد از اقتصاد و تجارت منطقه برجای مانده به دو قرن اول نیز تعمیم داده شده است. از این اطلاعات می‌توان اینگونه برداشت نمود که وضعیت تجارت در ایالت اصفهان از سقوط ساسانیان تا ظهور خلافت عباسی همواره در رشد و شکوفایی بوده است. احتمالاً بخاطر گسترش مرزهای خلافت اسلامی این تجارت اهمیت خود را حفظ کرد.

۱۰. طبقات روحانی

در دوره ساسانی سه آتش بزرگ زردشتیان: آذرفرنبغ در کاریان فارس، آذرگشنسب در گنرک آذربایجان و آذربرزین مهر در ریوند خراسان وجود داشتند. (نفیسی ۱۳۸۷: ۴۱، کریستن سن ۱۳۱۴: ۹۷) از این‌روی هیچکدام در ایالت اصفهان نبود. اما در اهمیت آتشکده های اصفهان، در برخی منابع تاریخی و اسطوره‌ای ذکر شده که بهمن اسفندیار در یک روز سه آتشکده بزرگ در اصفهان ساخت (اصفهانی ۱۳۶۷: ۳۸) هرچند این گزارش جنبه‌ای اسطوره‌ای داشته، اما نشان از اهمیت آتشکده‌ها دارد. ایضاً شاپور دوم نیز در جی آتشکده سروش آذران را ساخته بود. (همان: ۵۱) در منابع سریانی سالهای ۴۳۰، ۵۵۳ و ۵۵۷ میلادی، اصفهان همچون مرکز دینی جداگانه‌ای آمده است. (کولسنیکوف ۱۳۵۶: ۲۵۹) چنانکه این

ایالت از حیث وجود آتشکده‌های متعدد، مانند نطنز، اصفهان و نیاسر (نفیسی ۱۳۸۷: ۱۲۷) پذیرای زردشتیان بود. در اواخر قرن اول ه.ق. شورش‌های ایالات تقریباً از بین رفتند. اما خاطره ساسانیان بکوشش روحانیون در متون مذهبی و بعدها در حماسه‌های غیردینی با کمک اشراف زمین‌دار و آوازهای حماسی هم‌چنان زنده ماند. (دریایی ۱۳۸۳: ۷۹) سلطه زردشتیان بر منطقه اصفهان تا قرن هشتم ه.ق. کمابیش برقرار بود و پس از آن به‌دست مسلمانان افتاد. (Daryaei 2015: 107). برخی آتشکده‌های این ایالت تا دوره قاجار برقرار بوده است. (Jackson 1906: 253)

تا برآمدن عباسیان نیز اغلب مردم این سرزمین بر دین سابق خود بودند. چنان‌که در اوایل دوران عباسیان و ابومسلم، تنها ۸۰ تن در اصفهان قادر به خواندن قرآن بودند که از این میان تنها سه نفر حافظ قرآن بودند. (ابن رسته ۱۳۶۵: ۲۳۳) نتیجتاً در طبقه روحانیت در دو قرن اول هجری در این ایالت تغییر محسوسی مشاهده نشد. تنها تغییر محدودیت ایجادشده توسط خلافت برای آنان در تبلیغ دین و آئین خویش بود. البته این ناآشنایی با دین اسلام برای بومیان موقتی بود و از اواسط قرن دوم به بعد بر تعداد مسلمانان و به تبع آن متکلمان روحانی منطقه مانند ابن رسته افزوده گشت (مقدسی ۱۳۶۱: ۵۸۰) که از بازه زمانی تحقیق خارج است.

۱۱. طبقه اشراف و بزرگان

این طبقه در دوره ساسانی همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، جزو طبقات مهم حکومتی به شمار می‌رفت. حکومت ساسانی نیز به تعهد خود در حمایت از طبقه‌بندی اجتماعی و حکومت اشراف عمل می‌نمود. (Howard 2022: 100) با تطبیق نقش شاپور اول در کعبه زردشت و نرسه در پایکولی، طبقه‌بندی به ترتیب: خاندان شاهنشاهی، رتبه‌داران (شاهزادگان، ویسپوهران)، بزرگان (وزرگان)، و اشراف (آزادان) به‌دست می‌آید. (دریایی ۱۳۹۳: ۵۱۱) پس از اسلام و در مرکز فلات ایران، بیشتر در ناحیه فارس گزارش‌هایی از حضور خاندان‌های اشرافی کهن و سعی در پاسداشت کتب و آثار دوره ساسانی (مسعودی ۱۳۶۵: ۹۹) و همچنین اشتغال ایشان به کارهای دیوانی (ابن جوقل ۱۳۶۶: ۵۹، اصطخری ۱۳۴۰: ۱۲۹) در دست است. در خصوص اصفهان و با تعقیب آنچه از وجود خاندان‌های اشرافی و فعالیت ایشان در اصفهان در منابع به جای مانده، با عنایت به مقدمه مقاله، نظر به اینکه اصفهان مقر واسپوهران بود و از طرفی در قرون اولیه اسلامی جماعتی از

مزدکیان در اصفهان می زیستند (اشپولر ۱۳۷۷: ۳۷۵، کلیماس ۱۳۸۶: ۳۱۸) در ادامه جایگاه حضور و شورش خرم‌دینانی گشت (یعقوبی ۱۳۵۶: ۵۰) که بر علیه خلفای عباسی فعالیت داشتند. احتمالاً این خاندان‌های بزرگ بودند که از دوره خسرو یکم به بعد به مزدکیه پیوسته در تاریخ اسلام سبب مشکلاتی برای خلفا گشتند. در سال ۱۶۲ ه.ق. خرمیان اصفهان به اتفاق نیروهایی از کرمان و دیگر حدود به تعداد ۱۰۰ هزار نفر بر ضد خلیفه مهدی قیام کردند (خواجہ نظام الملک طوسی ۱۳۴۴: ۲۵۲). هر چند این قیام در نهایت سرکوب گردید، ولی نشان از پایگاه مهم اجتماعی خرمیان در میان اقشار مختلف مردم حدود اصفهان داشت. از دیگر سو باز هم بصورت مبهم ذکر شده که در این منطقه گروهی از بزرگان بازمانده از دوره ساسانی باقی بودند که در دو قرن اول ه.ق. حکمرانی می کردند. (ابن حوقل ۱۳۶۶: ۱۱۱) با بررسی اسامی بزرگانی که از آنان در کتاب تاریخی به جهت فعالیت های سیاسی ثبت شده است، شاید بتوان اندک اطلاعاتی از این خاندان ها ردیابی نمود. بعنوان مثال در اوایل قرن چهارم هجری، یکی از بانیان توسعه مسجد جامع یهودیه، علی ابن رستم بود که در سال ۳۰۷ هجری به این کار همت گمارد. (ابونعیم ۱۳۷۷: ۱۷۱) با استناد به نام پدر، احتمالاً رستم عضوی از خانواده ای زردشتی و سرشناس بوده که فرزند مسلمان وی بانی توسعه مسجد گشته بود.

۱۲. نتیجه‌گیری

تغییرات منتج از فتوح در طبقات اجتماعی یکی از نتایج آن بود. ایالت اصفهان نیز از این قاعده مستثنی نبود. طبقه کشاورزان در این دوره کمترین تغییر را از فتوحات مسلمانان به خود دید. برای اعراب مهم وصول مالیاتی بود که حکام از رعایای خود اخذ نمایند. همانطور که در بالا بدان اشاره شد، مردم اصفهان بزودی پیمان های صلح با اعراب بستند تا دچار خسران کمتری از درگیری های نظامی شوند. این طبقه توسط همان مردم و اولاد ایشان با کارکرد قبلی به حیات خود ادامه داد.

در خصوص طبقه اشراف دوره ساسانی در قرون اولیه به اسم اهل البیوتات مختصر گزارش‌هایی در دست است که بیشتر مربوط به ایالت فارس است. اگر فرض بر ارتباط مستقیم بین شورش خرمیان در اصفهان، وجود مزدکیان از دوره خسرو یکم و مقرر واسپوهران در این منطقه در نظر بگیریم، خاندان های اشراف و بزرگان تا برآمدن عباسیان از سویی مورد احترام مردم بومی بوده از سویی دیگر فعالیت های سیاسی خود را ادامه می

دادند. پس نتیجتاً ایشان نیز مانند کشاورزان تغییر چندانی به خود ندیدند. احتمالاً تغییر صرفاً بخاطر درگیری خاندان‌ها با اعراب در اوائل دوره فتوح یا پشتیبانی از خاندان ساسانی بوده است. ولی در مورد نظامیان نیز گرچه در قرن اول آثاری از آن‌ها در خصوص شمشیرزنی در سپاه خلفاء یا مخالفان آن‌ها در منابع دیده می‌شود، اما به کل تغییر ماهیت داده، در کسوت موالی می‌جنگیدند. این طبقه بیشترین تغییر را در روند فتوحات به خود دیدند.

طبقه روحانیت زردشتی تا اوایل دوره عباسیان به فعالیت خویش ادامه داد. گواه این مدعا نیز وجود آتشکده‌های متعدد در منطقه اصفهان بوده است. سند هستیجان نیز دال بر تغییر کند اسلام آوری مردم منطقه در طی دوران بنی امیه و خلفای راشدین است. منتهی در اکثر منابع دوره اسلامی بدلیل اینکه با فاصله حداقل دو قرن از دوره فتوح توسط نویسنده مسلمان به نگارش درآمده، محدثان و متکلمین مسلمان نقشی پررنگ‌تر در امور دینی مردم ایفا می‌کردند. چه بسا فرزندان موبد قدیم در کسوت روحانی مسلمان در جامعه جدید ایفای نقش کرده باشد. پس این طبقه نیز در دو قرن اول به فعالیت خود ادامه داد و تغییری از فتوح مترتب ایشان نشد. محدثان و متکلمان مسلمان در دوره پس از استقرار عباسیان وارد این طبقه گشتند که از شمول تحقیق خارج است. لذا روحانیت زردشتی از سقوط ساسانیان تا برآمدن عباسیان با قوت به کار خود ادامه داد. طبقه بازرگانان، پیشه‌وران و دیگر مشاغل شهری مانند کشاورزان با همان کارکرد قبلی یا بهتر از آن به حیات خویش ادامه دادند. این بهبود وضعیت به دلیل همراهی دین اسلام با فعالیت طبقات مورد اشاره در سطور بالا از طرفی و برچیدن مرزهای سیاسی و گسترش قلمرو خلافت از سوی دیگر بوده است. امری که به گسترش مبادلات تجاری و اقتصادی کمک کرد. این طبقه نیز نه تنها در این دوره ضعف یا انحطاطی به خود ندید بلکه با وضعیتی بهتر روبرو گشت.

پی‌نوشت

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری تحت عنوان (تأثیر فتوح عرب بر تحولات اجتماعی عراق و جبال تا قرن سوم هجری) است.

کتابنامه

- آصفی، نیما و مهشید میرفخرایی (۱۴۰۲)، «بایگانی اسناد پهلوی هستیجان»، نشریه زبان فارسی و گویش های ایرانی ش ۱۶. صص ۱۶۳-۱۴۳.
- ابن حوقل (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل (ایران در دوره الارض)، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، عبیداله ابن عبدالله (۱۳۷۱)، المسالك والممالك، ترجمه سعید خاکرند، تهران: موسسه مطالعات و انتشارات میراث تاریخی ملل.
- ابن رسته، احمد ابن عمر (۱۳۶۵)، الاعلاق النفیسه، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: امیرکبیر.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۷)، ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰)، مسالك و ممالك، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصفهانی، ابونعیم (۱۳۷۵)، «ترجمه ذکر اخبار اصفهان»، فصلنامه زنده رود، ترجمه محمد مهریار، صص ۲۰۴-۱۶۳.
- اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۶۷)، تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- اوستا (ویسپرد، خرده اوستا، وندیداد) (۱۳۹۴)، گزارش ابراهیم پورداوود و جیمز دارمستر، ویرایش فرید مرادی، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- ایناسترانسیف، کانتانتین (۱۳۹۱)، تحقیقاتی درباره‌ی ساسانیان، ترجمه کاظم کاظم زاده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- باربارو، جوزافا و دیگران، سفرنامه های ونیزیان در ایران (۱۳۷۷)، ترجمه منوچهر امیری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- بارتولد، واسیلی (۱۳۰۸)، جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور، تهران: چاپخانه اتحادیه تهران.
- بوتول، گاستون (۱۳۶۸)، جامعه شناسی جنگ، ترجمه هوشنگ فرخجسته، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- بویس، مری (۱۳۸۴)، دیانت زرتشتی، ترجمه فریدون وهمن، تهران، جامی.
- پیرنیا، حسن (۱۳۹۱)، تاریخ ایران باستان، جلد دوم، تهران: آگاه.
- پیرنیا، محمد کریم و کرامت الله افسر (۱۳۵۰)، راه و رباط، تهران: سازمان ملی حفظ آثار باستانی ایران.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۸)، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، تهران: سخن.
- پیگولوسکایا، نینا ویکتورونا (۱۳۷۲)، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت اله رضا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- ثعالبی، عبدالملک (۱۳۶۸)، تاریخ ثعالبی، ترجمه محمد فضائلی، تهران: نقره.
- جابری انصاری، میرزاحسن خان (۱۳۲۱)، تاریخ اصفهان و ری و همه جهان، تهران: روزنامه مجله خرد.
- جنابذی، میرزاییگ (۱۳۷۸)، روضه الصفویه، به تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.
- چوکسی، جمشید کرشاسب (۱۳۹۳)، ستیز و سازش، ترجمه نادر میرسعیدی، تهران: ققنوس.
- حموی، یاقوت (۱۳۸۰)، معجم البلدان، ترجمه علینقی منزوی، جلد ۱، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- خواجه نظام الملک طوسی، ابوعلی حسن ابن علی (۱۳۴۴)، سیاست نامه، به تصحیح محمد قزوینی، تهران: کتابفروشی زوار.
- دریایی، تورج (۱۳۹۳) «تشکیلات اداری در ایران باستان»، تاریخ جامع ایران، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، جلد ۳، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- دریایی، تورج (۱۳۸۳)، سقوط ساسانیان، فاتحان خارجی، مقاومت داخلی و تصویر پایان جهان، ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینیک لو، ویرایش روزبه زرین کوب، تهران: نشر تاریخ ایران.
- دریایی، تورج (۱۳۸۸)، شهرستان‌های ایران‌شهر، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس.
- دنت، دنیل (۱۳۵۴)، مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- دینوری، ابوحنیفه احمدابن داود (۱۳۶۴)، اخبارالطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- راشد محصل، محمدعلی (۱۳۸۸)، دینکرد هفتم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳)، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران: امیرکبیر.
- سعدونیان، سیروس (۱۳۷۹)، درآمدی بر جمعیت شناسی تاریخی ایران در دوره قاجار، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- طبری، محمدابن جریر (۱۳۸۶)، تاریخ طبری یا تاریخ رسل والملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد چهارم، پنجم و یازدهم، تهران: انتشارات اساطیر.
- کریستن سن، آرتور امانوئل (۱۳۱۴)، وضع ملت و دولت و دربار در شاهنشاهی ساسانیان، ترجمه مجتبی مینوی، تهران: کمیسیون معارف.
- کریستن سن، آرتور امانوئل (۱۳۶۸)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کلیما، اوتاکار (۱۳۸۶)، تاریخ جنبش مزدکیان، ترجمه جهانگیر فکری ارشاد، تهران: انتشارات توس.
- کولسنیکف، علی (۱۳۵۶)، ایران در آستانه یورش تازیان، ترجمه محمدرقیق یحیایی، تهران: آگاه.
- گات‌ها (کهن ترین بخش اوستا) (۱۳۸۴)، دو گزارش از ابراهیم پورداود، تهران: اساطیر.

تغییرات طبقات اجتماعی در ایالت ... (بهمن یزدان پرست و آرزو رسولی) ۳۵۵

- لسترنج، گای (۱۳۷۷)، جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مارکوارت، یوزف (۱۳۷۳)، ایرانشهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: انتشارات اطلاعات.
- مافروخی، فضل ابن سعده (۱۳۸۵)، محاسن اصفهان، ترجمه حسین ابن محمد آوی، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۵)، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، جلد دوم، تهران: توس.
- مسعودی، علی ابن حسین (۱۳۶۵)، التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسکویه، احمد ابن محمد (۱۳۷۶)، تجارب الامم، ترجمه علینقی منزوی، ج ۱، تهران: توس.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد ابن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: کاویان.
- ناصر خسرو (۱۳۳۵)، سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: سپهر.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۷)، تاریخ تمدن ایران ساسانی، تهران: شرکت مطالعات و نشر کتاب پارسه.
- همایی شیرازی، جلال الدین، (۱۳۹۵)، تاریخ اصفهان، حوادث و وقایع و حکام و سلاطین اصفهان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هنر فر، لطف الله (۱۳۷۶)، آشنایی با شهر تاریخی اصفهان، اصفهان: انتشارات گلها.
- هنر فر، لطف الله (۱۳۵۰)، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، تهران: چاپخانه زیبا.
- یعقوبی، احمد ابن ابی یعقوب (۱۳۵۶)، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Daryaei, Touraj. (2015) « Zoroasterianism under Islamic Rule, The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism », Edited By Michael Stausberg & Yuhan Sohrab-Divshaw Vevaina, John Wiley & Sons: West Sussex, U.K.

De Planhol, Xavier (2022) « Isfahan Historical Geography » Historical Geography: An Overview Since Ancient Times. Vol. XIII. Fasc. 6. pp. 617-622: <<https://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-ii-historical-geography>>

Howard- Johnsto, James (2022) « The Coming of the Arabs to Iran » Sasanian Studies Late Antique Iranian World, Edited By Shervin Farridnejad & Touraj Daryaei, Harrassowitz Verlag: Weisbaden.

Jackson, Williams (1906). Persia Past and Present. Macmillan Company. New York.

Tafazzoli, Ahmad, (2000), Sasanian Societ, Bibliotheca Persica Press: New York.

Zychowicz-Coghill, Edward(2022), «Remembering the ancient Iranian city from late antiquity to Islam: Hamza al-Isfahani and the Sasanian Book of Kings», Remembering and Forgetting the Ancient City, Edited By Javier Martínez Jiménez, Sam Ottewill-Soulsby, Oxbooks: Oxford.